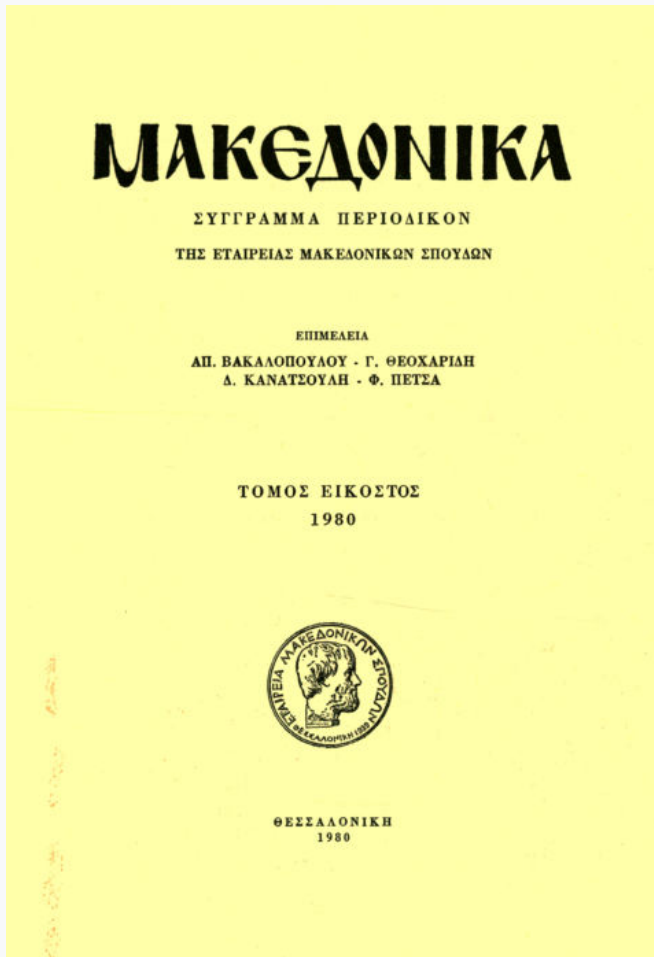

Μακεδονικά

Τόμ. 20, Αρ. 1 (1980)

Siegrid Düll, Die Götterkulte Nordmakedoniens in römischen Zeit. Eine kultische und typologische Untersuchung anhand epigraphischer, numismatischer und archäologischer Denkmäler

Φ. Μ. Πέτσας

doi: [10.12681/makedonika.424](https://doi.org/10.12681/makedonika.424)

Copyright © 2014, Φ. Μ. Πέτσας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Πέτσας Φ. Μ. (1980). Siegrid Düll, Die Götterkulte Nordmakedoniens in römischen Zeit. Eine kultische und typologische Untersuchung anhand epigraphischer, numismatischer und archäologischer Denkmäler. *Μακεδονικά*, 20(1), 540–549. <https://doi.org/10.12681/makedonika.424>

του 14ου αιώνος μέχρι του 1453 (γαλλιστί) και εις την (διαφαινομένην) ἐπανάστασιν εις την Δυτικήν Μακεδονίαν του 1444-1449 (γαλλιστί).

β) Ἐπὶ τουρκοκρατίας: Ἀπὸ τὴν δευτέραν ἐνότητα πρέπει νὰ ἐξαρθῇ ἡ μεγάλη μελέτη μετὸν τίτλον «Οἱ Δυτικομακεδόνες ἀποδῆμοι ἐπὶ τουρκοκρατίας» (ἀνάπτυξις παλαιότερας διαλέξεως τοῦ συγγραφέως), ἡ ὁποία ἐρευνᾷ διεξοδικῶς πρὸ παντὸς τὰ αἰτία τῆς μεταναστεύσεως τῶν ἀποδήμων ἐκ τῶν διαφόρων τόπων τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας καὶ τὰς οἰκονομικὰς καὶ πνευματικὰς ἐπιδράσεις τῶν εἰς τὰς ἰδιαιτέρας τῶν πατρίδας καὶ ὄχι τόσον τὴν ὄρσιν τῶν εἰς τὸ ἐξωτερικὸν μετὰ πλουσιωτάτην βιβλιογραφίαν καὶ πολυλὰς νέας πληροφορίας. Αἱ ἄλλαι πέντε μελέται τῆς ἐνότητος εἶναι: Ἐθνικὰ αἰσθήματα καὶ δράση τῶν Ἑλλήνων τῆς Μακεδονίας ἐπὶ τουρκοκρατίας (1430-1821) (Πανηγυρικός τῆς 25ης Μαρτίου 1954), Ὁ ἀρματολὸς Μείντάνης (τέλη 17ου αἰῶνος), Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀπὸ τῆς τῶν ἀγώνων τῶν Σέρβων τοῦ 1802-1812 στὴν Ἑλλάδα (γαλλιστί καὶ ἑλληνιστί εἰς «Μακεδονικά» 7, 1966, 264-276), Νέα στοιχεῖα γιὰ τὰ ἑλληνικά ἀρματολίκια καὶ γιὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Θύμιου Μπλαχάβα στὴ Θεσσαλία στὰ 1808, καί, τέλος, Ἀπὸ τὰ Τέμπη στὴ Θεσσαλονίκη τὸν Νοέμβριον τοῦ 1813.

γ) Μετὰ τὸ 1821: Ἀπὸ τὴν ἐνότητα αὐτὴν δύο μελέται προσάγουν ἀνέκδοτον ἀρχεῖακὸν ὑλικόν: α) Νέα ἱστορικά στοιχεῖα γιὰ τὴς ἐπαναστάσεις τοῦ 1821 καὶ 1854 στὴ Μακεδονία (περιέχει 4 ἀποσπάσματα καὶ 9 ὁλοκλήρους Ἐκθέσεις τοῦ Γάλλου Προξένου εἰς τὴν Θεσσαλονίκην καὶ 6 Ἐκθέσεις τοῦ Αὐστριακοῦ Προξένου), β) Ἀνέκδοτα δικαιοπρακτικά ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας (13 ἔγγραφα ἀπὸ τὸν Θεολόγον Θάσου, προερχόμενα ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖον τῆς οἰκογενείας Μεταξᾶ). Ἐκτὸς αὐτῆς, ἀκόμα μία μελέτη ἀναφέρεται εἰς τὴν Θάσον: Ὁ περιηγητὴς βαρόνος E. de Mandat-Grancey γιὰ τὴν Θάσον κατὰ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα. Αἱ ὑπόλοιποι ἑξὼς μελέται εἶναι: 1) Ἡ δρᾶσις τῶν ἐξ Ὀλύμπου Μακεδόνων ἀγωνιστῶν ἐν Εὐβοίᾳ καὶ Θεσσαλίᾳ κατὰ τὸ 1822 καὶ 1823, 2) Ἡ ἐξέλιξις τῶν Ἀλβανῶν μισθοφόρων τῆς Πύλης στὸ Μοναστήρι (μέσα 1830), ἡ καταδίωξις τῶν τελευταίων Μακεδόνων κλεφταρματολῶν (1830-1834) καὶ ἡ ἐξάλειψις τοῦ θεσμοῦ τῶν, 3) Ἀπὸ τὴν ἱστορίαν ἐνὸς μακεδονικοῦ χωριοῦ, τοῦ Λιμπόχοβου, στὶς ἀρχὰς τοῦ 19ου αἰῶνα (δημοσιεύεται τεφερί μετὰ «ἐνθυμήσεις» ἀπὸ 1817-1926), 4) Ἱστορικὰ ἔρευνα ἐν Σαμαρίνῃ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας (δημοσιεύονται ἀνέκδοτον χειρόγραφον καὶ ἀνέκδοτοι «ἐνθυμήσεις»), 5) Ὁ ἀρχιμανδρίτης Καλλίνικος Σταματιάδης ὁ Θάσιος, καὶ 6) Ἡ μορφή τοῦ Μακεδόνα ἀγωνιστῆ τοῦ 1821 ἐμπνέει τὸν ποιητὴ Ἀλέξ. Σοῦτσο καὶ ἔμμεσα τὸν ζωγράφον Θεόδ. Βρυζάκη (πρωτότυπον καὶ ὡραία μελέτη).

Αἱ παμπληθεῖς ἱστορικαὶ πληροφορίαι τοῦ συγγραφέως καθιστοῦν τὸ βιβλίον ἀπόκτημα διὰ τοὺς ἐρευνήτας, οἱ ὅποιοι θὰ εὗρουν εἰς αὐτὸ πολλὰ χρήσιμα διὰ τὰς ἰδικὰς τὸν μελέτας καὶ οἱ εὐχάριστος ἀφηγηματικὸς τρόπος τοῦ συγγραφέως καθιστοῦν τὸ βιβλίον ἀπόκτημα διὰ τοὺς μὴ ἐρευνήτας, οἱ ὅποιοι θὰ ζήσουν εἰς αὐτὸ ἐποχὰς ἐθνικῆς δυστυχίας τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας εἰς τὴν Μακεδονίαν, τῆς σημερινῆς ἐλευθερίας τῆς ὁποίας θὰ ἐκτιμήσουν καλὺτερον τὴν ἀξίαν.

Γ. Ι. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ

Siegrid Düll, Die Götterkulte Nordmakedoniens in römischen Zeit. Eine kulturelle und typologische Untersuchung anhand epigraphischer, numismatischer und archäologischer Denkmäler, Münchener Archäologischer Studien, Band 7, Wilhelm Fink Verlag, München 1977, σελ. 453 καὶ 80 εἰκόνες.

Ἡ Siegrid Düll μᾶς εἶναι γνωστὴ στὴ Θεσσαλονίκη ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ τῆς στὰ Συμπόσια μετὰ τὴν Ἀρχαία Μακεδονία. Ξεκίνησε μετὰ ἀναθεώρησιν τῆς παλαιᾶς, ἀλλ'

ἀκόμη βασικής μελέτης της θρησκείας των ἀρχαίων Μακεδόνων (Werner Baege, *De Macedonum sacris*, Halle 1913). Σχετικές ἀπόψεις της παρουσίασε στο πρώτο Συμπόσιο για την ἀρχαία Μακεδονία τὸ 1968 (Ἀρχαία Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 1970, 316-323, πρβ. Μακεδονικά 11, 1971, 458, πρβ. καὶ ἄλλη μελέτη τῆς ἰδίας, *Götter auf makedonischen Grabsteinen*, Μελετήματα στὴ μνήμη Βασιλείου Λαοῦρδα, Θεσσαλονίκη 1975, ὅπου συναντοῦμε θεοτῆτες σὲ ἐπιτάφια μνημεῖα, ἰδίως τὸν Ἡρακλῆ καὶ τὴν Ἀφροδίτη, σπανιώτερα τὴν Ἀθηνᾶ καὶ τὸ Διόνυσο καὶ ἀκόμα πιὸ σπάνια τὴν Ἀρτεμὶ καὶ τὴ Βενδίδα, ἀλλὰ ἡ τοιχογραφία τῆς Κρίσεως στὸν Τάφο των Λευκαδίων εἶναι παρεξηγημένη, 125 καὶ σημ. 50). Εἶχε πρόθεση νὰ ἀσχοληθῇ μὲ τὴ λατρεία των Μακεδόνων γενικά, πρὶν καὶ μετὰ τὴ ρωμαϊκὴ κατὰκτηση. Παραπονεῖται, στὸν πρόλογο, ὅτι δὲν εἶχε ἱκανοποιητικὴ βοήθεια ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία των Ἀθηνῶν καὶ ἀπὸ τοὺς Ἐφόρους Ἀρχαιοτήτων καὶ τοὺς ἀνασκαφεῖς στὴ Μακεδονία. Παραπονεῖται ἐπίσης ὅτι τὰ δημοσιεύματα στὴ σερβικὴ καὶ στὴ βουλγαρικὴ δὲν εἶναι εὐπρόσιτα ἔξω ἀπὸ τὸν τόπο τους. Εὐχαριστεῖ πάντως, πού τὴν βοήθησαν πολλοὶ καί, μετὰ τὸ αὐτὸν κυρίως ἡ Φανούλα Παπάζογλου γιὰ τὸ γιουγκοσλαβικὸ τῶρα τμῆμα τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας, ὁ G. Mihailov γιὰ τὸ βουλγαρικὸ καί, στὴν Ἑλλάδα, ὁ ἀείμνηστος Β. Λαοῦρδας καὶ ὁ ὑπογραφομένος. Ἐχουν παρὰ πᾶνα λοιπόν, δικαιολογημένα, οἱ ξένοι ἔρευναι στὰ Βαλκάνια. Ἀλλὰ σὲ ποιὸν νὰ ποῦν τὸν πόνο τους οἱ συνάδελφοι τῆς Ἀλβανίας—ἀς ἐννοήσουμε—καὶ τῆς Γιουγκοσλαβίας, τῆς Βουλγαρίας, τῆς Ρουμανίας, τῆς Τουρκίας καί, βέβαια, τῆς Ἑλλάδος;

Ὅπωςδήποτε τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐργασίας εἶναι μιὰ διδακτορικὴ διατριβὴ σύμφωνη μὲ τὶς καλὰς παραδόσεις τῆς γερμανικῆς ἐπιστήμης (καθηγητὴς P. R. Franke), δημοσιευμένη σὲ μιὰ σειρά, τῆς ὁποίας τὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο ἐγγυᾶται ὁ καθηγητὴς Ernst Homann-Wedeking. Ἀλλὰ δὲν εἶναι στὸ σύνολό της ὅ,τι ἐπιθυμοῦσε ἡ S. D. Περιορίσθηκε κατ' ἀνάγκην, ὅπως φαίνεται ἀμέσως ἀπὸ τὸν τίτλο, κυρίως ἀλλ' ὄχι ἀποκλειστικά, ὅπως θὰ ἰδοῦμε, στὴ «Βόρειο Μακεδονία» τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς.

Στὴν Εἰσαγωγή (σ. 10-38) προσδιορίζεται ἀκριβέστερα τὸ θέμα. Ἡ μελέτη περιλαμβάνει ὅλες τὶς θεότητες τῆς «Βόρειας Μακεδονίας» ἐκτὸς τῆς λατρείας των ἡρώων, τοῦ θρακοῦς ἱππέως καὶ των αὐτοκρατόρων. «Βόρεια Μακεδονία» εἶναι οἱ περιοχὲς τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας, ποὺ τῶρα περιλαμβάνονται στὴ Γιουγκοσλαβία καὶ στὴ Βουλγαρία καὶ ἀνῆκαν στὴ Μακεδονία ἕως τὸ 167 π.Χ. Ἀν θέλῃ νὰ ἰδῇ ὁ ἐνδιαφερόμενος τὰ ὅρια, παραπέμπεται στὴ γνωστὴ καὶ ἐγκυρὴ μελέτη τῆς Φανούλας Παπάζογλου. Οἱ μακεδονικὲς πόλεις στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχῇ, 1957. Ἐτσι ἡ μελέτη περιορίζεται στὰ ἄνω ἄκρα, ἀλλὰ κατ' ἀνάγκην γίνεται ἀναφορὰ στὸ κύριο σῶμα, στὸν κορμὸ, δηλαδὴ στὸ ὅριο τῆς Ἑλληνικῆς Μακεδονίας, ἀφοῦ ὅλα τὰ ἐθνικὰ, θρησκευτικὰ καὶ πολιτικὰ κέντρα των ἀρχαίων Μακεδόνων (ἡ μυθικὴ Λεβαίη, οἱ Αἰγές, ἡ Ἐδεσσα, ἡ Βέροια, ἡ Πέλλα, προπαντὸς τὸ Δίον, ἡ Θεσσαλονίκη κ.ο.κ.) μένουν ἔξω ἀπὸ τὸ νέο κατασκευάσμα ποὺ ὀνομάζεται «Βόρειος Μακεδονία». Χρονικὰ ἐπίσης ἡ μελέτη ὑποτίθεται ὅτι περιορίζεται στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, κατὰ τοὺς ὁποίους ἔχουμε περισσότερες μαρτυρίες, ἀλλὰ καὶ πάλι σωστά γίνεται ὡς ἀπαραίτητη ἀναφορὰ στοὺς προρρωμαϊκοὺς χρόνους, ἀφοῦ στὴν ἑλληνικὴ ἐποχῇ, κι ἀκόμα πιὸ πίσω, φθάνουν ὅλες οἱ ρίζες.

Ἀπὸ τὴν ἔκθεση τῆς S.D. γιὰ τὴν ἱστορία τῆς σχετικῆς ἔρευνας σημειώνουμε τὴν ἀγνωστον σὲ μᾶς μελέτη στὰ σερβικὰ R. Marić, *Antički kultovi u našoj zemlji*, 1933, μιὰ διδακτορικὴ διατριβὴ στὸ Βελιγράδι, τὴν ὁποία ὑπέδειξε ἡ Φ. Παπάζογλου στὴν S.D. Ἡ διατριβὴ αὕτη περιορίζεται μόνον στὴ σερβικὴ Μακεδονία (σ. 12 κ.ἐ.). Ἐν συνεχείᾳ ἀναφέρεται ἡ συμβολὴ των B. Saria, N. Vulić, D. Dečev, B. Gerov, G. Mihailov, V. Velkov, P. Lisicar, A. Keramitčev, B. Perc, J. Wiseman καὶ D. Mano-Zissi κ.ἄ. Σημειώνονται ἐπίσης οἱ ἀναμενόμενες στὴ σειρά E. J. Brill τῆς Leiden μονογραφίες τοῦ Br. Gavela καὶ τοῦ V. Velkov γιὰ τὶς ἀνατολικὰς λατρεῖες στὸ γιουγκοσλαβικὸ καὶ στὸ βουλγαρικὸ τμῆμα τῆς Μα-

κεδονίας αντίστοιχα...«die süd-makedonischen Denkmäler noch nicht zugänglich waren»(?), αλλά «τουλάχιστον μιὰ πρώτη βάση γιὰ τὴν ἔρευνα τοῦ συνόλου τοῦ Μακεδονικοῦ χώρου» ἀποτελοῦν τὰ προαναφερθέντα. Ἡ S.D., φαίνεται, δὲν βρῆκε πολλὰ σχετικὰ μὲ τὰ ἐνδιαφέροντά της στὰ ἑλληνικὰ δημοσιεύματα (*graeca sunt non leguntur*?). Εἶναι ἴσως χαρακτηριστικό ὅτι στίς συντομογραφίες (σ. 421-426) βλέπει κανεὶς μόνον τὸν Μ. Δήμιτσα (1896). Οὔτε καν τὸν J. Kallérís, *Les anciens Macedoniens I* (1954) καὶ II, I (1976), ποὺ εἶναι γραμμένο στὰ γαλλικὰ κι ἔχει κεφάλαια δόκλιηρα γιὰ τὴν ἀρχαία μακεδονικὴ λατρεία.

Σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο ἐργασίας της ἡ S.D. ἀναφέρει ὅτι βασίζεται στὸν κατάλογο ποὺ συγκρότησε καὶ περιλαμβάνει τίς φιλολογικές, ἐπιγραφικές καὶ ἀρχαιολογικές μαρτυρίες καὶ μιὰ ἐπιλογὴ ἀπὸ νομίσματα, ποὺ δίνουν πληροφορίες γιὰ τὴ λατρεία. Περιλαμβάνονται καὶ τὰ λίγα εὐρήματα τῆς προρρωμαϊκῆς ἐποχῆς, τὰ ὅποια ἐπιτρέπουν περιορισμένη ἐστὼ γνώση τῆς προϊστορίας τῶν θεμάτων. Σημειῶνω ὅτι ὁ J. Kallérís κάμει ἀκριβὸς τὸ ἀντίθετο: χρησιμοποιεῖ τίς πληροφορίες ἀπὸ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους μὲ κύριο σκοπὸ νὰ ἀνασυγκροτήσῃ κατὰ τὸ δυνατόν τὴ λατρεία τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων, ἓνα θέμα ποὺ εἶναι ἴσως περισσότερο ἀξιωματέτο καὶ πάντως ἐνδιαφέρει περισσότερους. Εἶναι στὴ ρίζα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ὅποιος, μὲ κύριο φορεὰ τοὺς Μακεδόνες, συναντήθηκε μὲ ὅλους τοὺς πολιτισμοὺς τῆς ἀρχαιότητος. Δημιουργήθηκε ἔτσι τὸ κοινὸ ἱστορικὸ πεδίο, ὅπου ἀναπτύχθηκε ὁ χριστιανισμός.

Σχετικὰ μὲ τὰ νομίσματα καλὸδεχτὴ εἶναι ἡ νέα μελέτη τοῦ I. L. Merker γιὰ τὰ νομίσματα τῶν Παιόνων, τὴν ὁποία προαναγγέλλει ἡ S.D.

Κύριο θέμα της, γράφει ἡ S.D., εἶναι νὰ διαπιστώσῃ πόσο ἡ «βορειομακεδονικὴ» λατρεία εἶναι αὐθόπαρκτη ἢ ἐπηρεάσθηκε καὶ πῶς ἀπὸ τίς γειτονικὲς περιοχὲς καὶ ἰδιαίτερα τί σχέσεις παρουσιάζει μὲ τὸν «νοτιομακεδονικὸ» χῶρο. Τὸ μειονέκτημα ὑπάρχει στὸν ἀναγκαστικὸ διαμελισμὸ τῆς Μακεδονίας καὶ καταβάλλεται προσπάθεια νὰ ἐξουδετερωθῇ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο.

Στὸν Κατάλογο ἀκολουθεῖται ἡ ἀρχὴ τοῦ R. Marić, δηλ. οἱ θεότητες κατατάσσονται σὲ ὁμάδες ἀνάλογα μὲ τὴν προέλευσίν τους: ἑλληνικὲς, ντόπιες (=), ρωμαϊκὲς, αἰγυπτιακὲς καὶ ἀνατολικὲς. Κατὰ τὴν ἀνάλυσιν τῆς ἀξίας τοῦ ὕλικου της ἡ S.D. διατυπώνει τὰ ἐρωτήματα ποὺ θέλουν ἀπάντησιν: ἂν ἔχῃ τὸ ἀντικείμενο σχέσιν μὲ ὀρισμένη θεότητα ἢ ὀρισμένη λατρεία, ἂν παίρνῃ θέση σὲ μιὰ τοπικὴ ἢ χρονικὴ κατάταξιν, ἂν δύνῃ πλήρῃ ἢ μειωμένη πληροφόρησιν κ.ο.κ. Ἐτσι π.χ. κρίνεται ὅτι τυπικὲς ἐκφράσεις, ὅπως *Ἀγαθὴ Τύχη*, δὲν ἔχουν καμιά ἀξία, ὅπως καὶ καθαρὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα σάν τὸ κεφάλι Ἑρμῆ σὲ καδίσκο τοῦ Prilepec.

Γιὰ τίς γεωγραφικὲς, ἐθνικὲς καὶ ἱστορικὲς συνθήκες γίνεται παραπομπὴ στὸ γενικότερο βιβλίο της Φανούλας Παπάζογλου (γιὰ ὅλη τὴ Μακεδονία, 1957) καὶ στίς μελέτες τοῦ I. Mikulčić (Πελαγονία, 1966), B. Geron (περιοχὴ μέσου Στρυμόνος, 1959-60), I. L. Merker (γιὰ τὴν Παιονία, ἀναμενόμενη), A. Rüsch (γιὰ ὅλη τὴ Μακεδονία, 1969). Στὴ «Βόρεια Μακεδονία» περιλαμβάνονται περιοχὲς τῆς *Λυγκηστίδος* μὲ κυριώτερη πόλιν τὴ Λυγκηστικὴ Ἡράκλεια παρὰ τὸ Μοναστήρι (Bitola), τῆς *Δευριόπων* (πόλεις Στύβερρα ἢ Στύμβαρα ἀντίκρου ἀπὸ τὸ Čerigovo καὶ κοντὰ Ἀλκομεναί παρὰ τὴν Bela Crkva, Bučin, Κεραμειαί παρὰ τὸ Marko Varoš κοντὰ στὸ Priler καὶ ὄχι πολὺ μακριὰ ἡ ὀρεινὴ Κολοβαΐσι παρὰ τὸ Trescavec), τῆς *Πελαγονίας* νοτιοανατολικά τοῦ Priler, ὅπου ἡ ὑποτιθέμενη παρὰ τὸ Prilepec πόλιν Πελαγονία, τὸ κοινὸν Δοστονέων παρὰ τὸ Pestani καὶ Dunjé, βεβαιωμένο μόνον ἐπιγραφικά, καὶ ἡ ἀκόμα ἀταύτιστη πόλις Ἀντανία, τὴν ὁποία ἡ Φ. Παπάζογλου περιλαμβάνει στὴ Λυγκηστίδα, πρβ. REG. 47, 1934, 31, καὶ N.G.L. Hammond, *Macedonia I*, 76 κ.ἐ. καὶ ἄλλοι.

Γιὰ ἓνα καταποτισμὸ τῶν Ἑλλήνων ἀναγνωστῶν, στοὺς ὁποίους δὲν εἶναι προσίτη ἡ ξένη σχετικὴ βιβλιογραφία καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἐνημέρωσιν τῶν Μακεδόνων, στοὺς ὁ-

ποιούς δὲν εἶναι γνωστή ἡ λεγόμενη «μακεδονική» γλῶσσα τῶν Σκοπίων ἢ τὰ σερβικά, ἀλλὰ καὶ οἱ τόποι δὲν εἶναι προσίτοι, πρέπει ἴσως νὰ δώσω λίγα στοιχεῖα γιὰ τὸν ἐλληνισμό καὶ ἰδιαίτερα τὴ θρησκεία αὐτῶν τῶν περιοχῶν σύμφωνα με τὶς ἱστορικές πηγές καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα ποὺ ἔφεραν στὸ φῶς οἱ Γιουγκοσλάβοι συνάδελφοι (τὸ προστιτότερο βοήθημα στὰ ἐλληνικά εἶναι στὴ σειρά τῶν ἐκδόσεων τοῦ IMXA, Δημ. Κανατσούλη, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1964).

Ἡ Ἡράκλεια τῆς Λυγκηστίδος, παρά τῇ δυτικῇ παρυφῇ τοῦ Μοναστηριοῦ, εἶναι ἱδρυμα τοῦ Φιλίππου Β' πρὶν ἀπὸ τὸ 350 π.Χ. Εὐρίσκεται στὸ σταυροδρόμι ὅπου συναντῶνται ἡ μετέπειτα ὀνομασθεῖσα Ἑγνατία μετὰ τὴν ὁδὸ ἀπὸ ΝΔ πρὸς ΒΑ κατὰ μῆκος τοῦ ροῦ τοῦ Ἐριγῶνος πρὸς τὴ συμβολή του μετὰ τὸν Ἀξιό, ὅπου οἱ Στόβοι. Οἱ ἐπιγραφές καὶ τὰ μνημεῖα μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὴ συνέχεια τῆς λατρείας ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Φιλίππου ὡς τὴν ἐπικράτησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἐκτὸς ἄλλων μνημείων (τεῖχη τῆς ἀκροπόλεως, ἀρχαῖο θέατρο κ.λ.) διατηροῦνται δυὰ παλαιοχριστιανικὲς βασιλικές καὶ ἄλλα κτήρια ποὺ σώζουν ὠραιότατα ψηφιδωτὰ τοῦ 5ου καὶ 6ου αἰῶνος.

Ἡ Στυβέρρα ἢ τὰ Στύμβαρα ἦταν πόλη στὸ κέντρο τῆς πεδιάδος τῆς Πελαγονίας πάλιν στὸ ποτάμι Ἐριγῶν, στὴ δεξιὰ ὄχθῃ του. Ἀνάγεται ἡ ἱδρυσις τῆς ὡς τοὺς ἀρχαίους χρόνους καὶ ἡ ζωὴ τῆς συνεχίζεται ὡς τὴν ὑστερὴ ἀρχαιότητα. Τὰ σωζόμενα μνημεῖα τῆς (τεῖχη, γυμνάσιο κ.λ.) σὲ ἑκτασὶ περίπου 550 × 220 μ., ἔχουν χαρακτῆρα ἐλληνικῆς πόλεως. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸ Στράβωνα καὶ ἄλλες ἱστορικές πηγές, ἐνῶ ἀπὸ τοὺς καταλόγους τῶν ἐφίλων τῆς πόλεως περὶ τὸ 200 μ.Χ. ὑπολογίζεται ὅτι ἡ πόλη αὐτὰ τὰ χρόνια εἶχε περίπου 20.000 ἐλεύθερους κατοίκους. Ἐδῶσε γνωστὸς μακεδονιάρχης καὶ ἓνα ὑπάτο κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ.

Ἡ πόλη Ἀλκομεναὶ ἐντοπίζεται στὰ ἐρείπια ἐλληνιστικῆς πόλεως ποὺ βρίσκονται περὶ τὰ 6 χλμ. πρὸς Δυσμάς τῆς Στυβέρρας, πάνω στὸν Ἐριγῶνα. Ἦταν ὄχυρό τῶν Μακεδόνων βασιλέων ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου σὲ πέρασμα πρὸς τὴν Ἰλλυρία. Ἐχουν ἀποκαλυφθῇ τεῖχη μετὰ πόλεις καὶ ἄλλα κτήρια ρωμαϊκῶν χρόνων. Τὰ κινητὰ εὐρήματα φυλάγονται στὸ Μουσεῖο τοῦ Prilep.

Ἡ πόλη Κεραιμεῖαι ἐντοπίζεται σὲ προάστειο τοῦ Prilep μετὰ τὸ ὄνομα ἄλλοτε Markos Varoš, τώρα Markov Grad, κοντὰ στὴν ἐκεῖ Ἱερὰ Μονή. Στὸς τοίχους τῆς ἐκκλησίας ἐντοιχισμένα καὶ στὴ γύρω περιοχὴ τῶν ἐρειπίων βρέθηκαν καὶ ἐνεπίγραμμα ἀνάγλυφα καὶ ἄλλα τεκμήρια τῆς λατρείας, μετὰ τῶν ὁποίων καὶ πολλὰ χάλκινα εἰδώλια Ἑρμοῦ.

Ἡ Κολοβαῖσις βρίσκεται περὶ τὰ 10 χλμ. βορείως τοῦ Prilep, στὸ βουνό, ὅπου τὸ μοναστήρι τοῦ Treskavec, σὲ ὑψόμετρο πάνω ἀπὸ 1.100μ. Τὸ ὄνομα τῆς ὄχυρῆς πόλεως ἀναφέρεται σὲ μεγάλῃ ἐπιγραφῇ σχετικῇ μετὰ τὴ λατρεία τῆς Ἐφεσίας Ἀρτέμιδος (εἰκ. 1). Ἀλλες ἐπιγραφές εἶναι ἀναθηματικὲς στὸν Ἀπόλλωνα.

Περὶσσότερο σημαντικὴ εἶναι ἡ πόλη τῶν Στόβων, στὴ συμβολὴ τοῦ Ἐριγῶνος μετὰ τὸν Ἀξιό, μετὰ ἄλλα λόγια στὴ συμβολὴ τῶν σπουδαιότερων ὁδικῶν ἀρτηριῶν στὸ κέντρο τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου. Δὲν εἶναι παράδοξο ὅτι ἔδωκε τὶς σπουδαιότερες μαρτυρίες γιὰ τὴ λατρεία.

Βορειότερα ἡ πόλη Βυλάζωρα παρά τὰ Βελεσσά (τώρα Titov Veles) ἀποτελεῖ καὶ τὸ ὄριο, πρὸς Βορρᾶν, τῆς Μακεδονικῆς ἐπικρατείας. Τὰ Σκόπια, βορειότερα, δὲν ἦταν ποτέ, μετὰ καμιά ἔννοια, μακεδονικὴ περιοχὴ. Νοτιώτερα περὶ τὸν Ἀξιό στὴ σημερινὴ Γιουγκοσλαβία ἦταν τὸ Ἄργος (τῆς ἄλλοτε Παιονίας) παρά τὸ τωρινὸ Skačinci, ἡ Νεάπολις παρά τὸ Izvor στὴ Μπαμπουνα, ἡ Ἀστιβος παρά τὸ Stip, ἀλλὰ οἱ τόποι αὗτοι γιὰ τὴν ὥρα δὲν ἔδωσαν μαρτυρίες σχετικὲς μετὰ τὴ λατρεία. Νοτιώτερα ἀπὸ τοὺς Στόβους στὴν περιοχὴ τοῦ Καβάνταρτσι πόλεις ὅπως ἡ Εὐριστὸς παρά τὸ Drenovo, ἡ Ἀντιγόνηα παρά τὸ Tremnik καὶ στὸν Ἀξιό ἡ πόλη Στεναὶ παρά τὸ Demir Karija ἔδωσαν ἐπίσης μαρτυρίες, ἐνῶ ἡ Δόβρορος δὲν ἔχει ἐντοπισθεῖ ἀκόμα καὶ ἀμφισβητεῖται.

Στην περιοχή του μέσου Στρυμόνος, τώρα βουλγαρική, άμφισβητείται ή ταυτότητα του σπουδαίου άρχαιολογικού και οδικοῦ κέντρου κατά τὸ Sandaski (άλλοτε Sveti Vrač). Κατά καιροῦς τοποθέτησαν ἐδῶ τὴ Desudara (D. Dečev), τὴν Παρθικόπολη (L. Robert και Φανούλα Παπάζογλου) ἢ τὴ Γερησκό (B. Geron), πρωτεύουσα τῆς Παρροβηλίας, τὴν ὁποία ὁμως ἡ Φ. Παπάζογλου θέλει νοτιοδυτικά του Στρυμόνος. Για τὴν τοπογραφία του βουλγαρικοῦ τμήματος τῆς Μακεδονίας τὸ καλύτερο βοήθημα εἶναι ἡ συλλογὴ τῶν ἐλληνικῶν ἐπιγραφῶν τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὸν G. Mihailov, Inscriptiones Graecae Bulgariae Repetrae IV, με ἐπιγραφές ἀπὸ Hiljadnica (333), Laskarevo (263), Gorno Spančevo (268), Piterica, Vranja (271), Muletarovo (277). Στὰ ἐλληνικά τὸ καλύτερο βοήθημα γιὰ τὴν περιοχὴ εἶναι τοῦ Δημ. Σαμσάρη, Ἱστορικὴ Γεωγραφία τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν Ἀρχαιότητα, Θεσσαλονίκη 1976, 93 κ.έ., 120 κ.έ. και ἄλλοῦ.

(Ἡ δεῖνα ἀφῆκεν)
 ἐνωχλημένη (ὕπ')
 Ἀρτεμίδος Ἐφεσῆας τ[ῆς]
 ἐν Κολοβαίῳ παιδίσ[κην]
 5 ὀνόματι Ἑλένην κα[ὶ τὴ]
 παιδίον αὐτῆς Π[ερ]ισ-
 τεράν και τὰς τοῦτ[ων]
 [ἐ]πιγονάς, ὧν και τὴν ὤν[η]
 [ἡ ὕπ]αυται καμένη ἔθηκε[ν]
 10 [πρ]ὸς τὰ ἕτερα γράμματα
 [τῆς] θεοῦ και ἐνεχαράχθη
 [τὰ] γεγραμμένα. [Τοῦτο]
 [τὸ] γράμμα μνήμη[ς]
 [χάρ]ιν ἐγένετο ἐν Κο[λο]-
 15 [βαίῳ] τοῦ (ἔτους) η'μτ' Ἀρτεμ(ίδου)
 Εὐτυχῶς.

*Εἰκ. 1. Ἀπελευθερωτικὴ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν Κολόβαισα χρονολογημένη
 μετὰ τὴν ἐπαρχιακὴ (μακεδονικὴ) χρονολογία στὸ ἔτος 348-200 μ.Χ.
 Διόρθωσα τὸ στίχ. 9*

Σχετικὰ μετὰ τὴ χρονολογία ἡ S.D. παρατηρεῖ ὅτι στὰ βορειοδυτικά τῆς περιοχῆς τῆς χρησιμοποιοῦσαν σχεδὸν ἀποκλειστικά τὴν ἐπαρχιακὴ χρονολογία (ἀπὸ τὸ 148 π.Χ.), ἐνῶ στὰ βορειοανατολικά τὴν ἀκτιακὴ (ἀπὸ τὸ 31 π.Χ.) και χωρὶς τὴν προσθήκη «σεβαστοῦ», ἐνῶ σὲ ἐπιγραφὴ τοῦ ἔτους 232/33 σημειώνεται [κ]ατὰ δὲ Ρωμαί[ους].

Χρήσιμος μορεῖ νὰ εἶναι ὁ πίνακας μετὰ τὸ σχῆμα γραμμάτων (σ. 32-33) και τὸν ἀναπαράγουμε ἐδῶ χωρὶς τὶς παραπομπές στη σχετικὴ βιβλιογραφία (εἰκ. 2). Ὅπου σημειώνεται R ἢ St σημαίνει ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ συνοδεύει ἀνάγλυφο ἢ ἀγαλμα. Ὅπως φαίνεται και ἀπὸ τὸν πίνακα οἱ ἐπιγραφές χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 59-307 μ.Χ., ἀλλὰ μόνον μέσα σὲ μιὰ περίπου ἑκατονταετία (112-238 μ.Χ.) ἡ σειρά εἶναι χωρὶς μεγάλα ἐνδιάμεσα κενά. Ἀπὸ ἄποψη Ἱστορίας τῆς Τέχνης, χρονολογικά συμπεράσματα και τεχνολογικὴ ἀνάλυση μποροῦν νὰ γίνουν μόνο ἀπὸ τὸ 125 ἕως τὸ 234 μ.Χ. μετὰ τὶς ἱκανοποιητικὰ διατηρημένες ἐπιτύμβιες στῆλες ἀπὸ τὸ Zlatolist (άλλοτε Sušica παρὰ τὸ Sadanski, εἰκ. 1) και ἀπὸ τὸ Begnište παρὰ τὸ Kavadarci (εἰκ. 3).

Μετὰ τὴν Εἰσαγωγή, ἀκολουθεῖ τὸ πρῶτο και κύριο κεφάλαιο γιὰ τὴ λατρεία τῶν θεῶν (σ. 39-156). Προηγεῖται ὁ λόγος γιὰ τὶς Ἑλληνικὲς θεότητες (σ. 39-131). Εἶναι τὸ κύριο σῶμα στη λατρεία τῆς περιοχῆς, συνεπῶς και στη μελέτῃ τῆς S.D. Ἀπὸ τοὺς Ὀλύμπιους θεοὺς ὅλοι σχεδὸν εἶναι παρόντες. Μετὰ τὴν ἀλφαβητικὴν σειρά τῆς S.D.: Ἀφροδίτη,

Ἀπόλλων, Ἄρτεμις, Ἀθηνᾶ, Δήμητρα, Διόνυσος, Ἡρακλῆς, Ἑρμῆς, Ἑστία, Ποσειδῶν, Ζεὺς καὶ Ἥρα. Ἀπὸ τοῦ κατώτερου θεοῦ συναντοῦμε τὸν Ἀσκληπιὸ μετὴν Ὑγίεια καὶ τὸν Τελεσφόρο, τοὺς Διοσκόρους, Πασικράτα καὶ Σώτειρα, Πλούτωνα καὶ Περσεφόνη. Ἀκολουθοῦν οἱ θεοποιημένους Μοῖρες, ἡ Νέμεση, ἡ Νίκη, ἡ Τύχη.

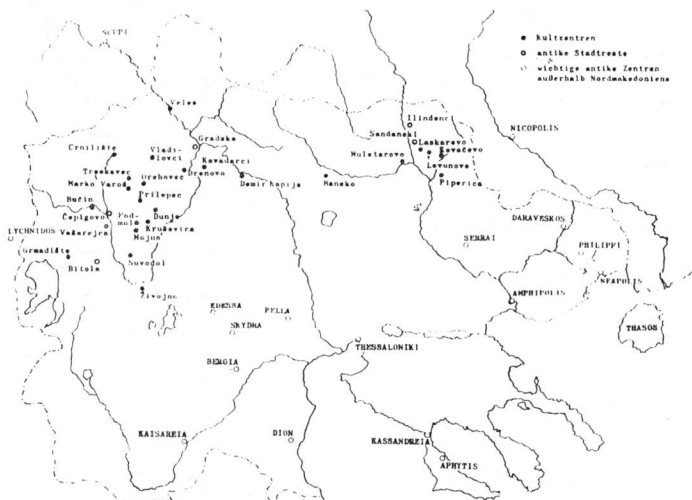
Σχετικὰ μετὰ τὰς «ἐντόπιες» θεότητες, ἡ S.D. παρατηρεῖ ὅτι «οἱ περισσότερες ἀπὸ τὰς λεγόμενες ντόπιες θεότητες ἀναγνωρίζονται ἀπὸ τὰ ἐπιθέτα τῶν γνωστῶν ἑλληνικῶν θεο-

Ἔτος	Μορφή γραμμάτων	Ἔτος	Μορφή γραμμάτων
59	R ΑΕΜΡΕΥ	200	ΑΕΚΜΥΡΦΘΩ
112	ΑΕΚΛΡΦΩ	209	ΑΕΚΜΘΕΑΡΦΩ
119	st ΑΕΛΕΥΩ	210	ΑΕΕΜΚΝΥΣΩ
121	ΑΕΜΝΟΡΣΥΦΩΩΞΦ	210	ΑΕΚΜΥΡΕΩ
121	ΑΕΜΚΥΘΦΩΩΞΘ	211	R ΑΕΚΜΥΡΕΩ
125	R ΑΕΜΚΥΡΕΩΩ	211	ΑΕΚΜΥΡΨΩ
126	ΑΕΚΜΕΩ	215	R ΑΚΜΥΡΕΩ
129	ΑΞΜΚΗΝΡΣΩ ^{ε1α}	216	ΑΕΚΜΥΡΗΩ
146	ΑΕΚΥΡΗΕΩ	217	ΑΕΜΝΥΡΗΔ
150	ΑΕΚΥΩ	219	ΑΕΜΥΡΗΩ
158	ΑΕΚΜΡΕΩ	221	ΑΕΚΥΡΕΦΩ
159	R ΑΕΚΜΝΥΡΕ	223	ΑΕΜΚΝΥΡΦ
160	R ΑΑΕΜΥΡΕ	232	ΑΕΜΝΝΚΥΣΦΩΘ
162	ΑΕΚΜΥΡΣΩ	232/3	ΑΕΗΜΥΡΦΣΩΤΕ
165	R ΑΕΚΥΡΩ	234	R ΕΚΜΥΡΕΝΝΖ
167	R ΑΕΕΡΕ	235	ΑΕΥΣΩ
173	ΑΕΚΜΥΡΩ	238	ΑΕΚΜΥΡΕ
191	ΑΕΚΚΥΡΟΦ	281	ΑΕΚΥΘΗΜΕΩ
192	ΑΕΚΥΡΦΥΞ	286	ΑΕΜΥΡΕΩ
198	R ΑΕΚΜΥΩ	307	ΑΕΜΥΡ

Εἰκ. 2. Πίνακας, ποὺ δείχνει τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων
στὶς χρονολογημένες ἀπὸ 59-307 π.Χ. ἐπιγραφές

τήτων» καὶ φυσικὰ ἀπὸ πληροφορίες στὰ ἑλληνικά καὶ λατινικά κείμενα (Ἡρόδοτος κ.λ.). Δυσκολεῖσθαι νὰ καταλάβω τὸ κείμενο τῆς S.D., γιὰ τὸ δὲν εἶναι φανερὸ τί θεωρεῖται «είν-heimisch» («ἐντόπιος» ἢ «ἐπιχώριος»;) καὶ μάλιστα σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ «ἑλληνικόν». Σ' αὐ-τὰς τὰς σελίδες (132 κ.ε.) συναντῶνται χωρὶς διάκριση τὰ ὀνόματα τοῦ Διονύσου Δύαλος (στὴν Παιονία) καὶ Ἀσδοῦλης (στὸ μέσο Στρυμόνα), οἱ Ἄντανοι δαίμονες στὸν κύκλο τοῦ Διονύσου ἐπίσης, ἡ Ἄρτεμις Βασιλεία ἀλλὰ καὶ ἡ Βενδίς, ὁ Ζεὺς Ὑπαιρέτης ἀπὸ τὴν περιοχή τοῦ Prilep καὶ ὁ Ὑπερβέρτας τοῦ Δίου. Οἱ δύο τελευταῖες ἐπικλήσεις τοῦ Δι-ός, γράφει ἄλλοι (σ. 101) ἡ S.D., παρουσιάζονται μόνον στὴ Δυτικὴ Μακεδονία, ἔχουν ἐτυ-μολογικὴ διαφάνεια καὶ δείχνουν ἀναμφισβήτητα τὴν ὑπαρξὴ μακρὰς «ἐντόπιας» λα-

τερίας. Ἐν τούτοις καὶ ὁ Ζεὺς (Ὑπεραιρέτης καὶ Ὑπερβερέτης) μπαίνει στὶς «einheimische Gottheiten», ἀπλῶς «griechisch interpretierte» μαζί με τὸν Ἀπόλλωνα ἄλλοι Ὁτευδανό, ἄλλοι Ὁτευδάνικο καὶ ἄλλοι Ἐτευδάνισκο, μαζί με τὸν Ἀπόλλωνα Δερροναῖο, τὸν Παιονικὸ Ἥλιο καὶ τὰ «ἐντόπια» στοιχεῖα στὴ λατρεία τῶν Νυμφῶν, τῶν ποταμῶν θεῶν Ἀξιοῦ καὶ Ἐριγῶνος καὶ τῶν ὄρεων. Τῶν ὄρεων ἡ λατρεία «παραβάλλεται πρὸς ἱλνυρικό μῦθο» (σ. 133 καὶ 141), «συνδέεται πρὸς τὴ λατρεία τοῦ Γλύκανος κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους μαρτυρημένη καὶ στὰ Σκόπια», ἀλλὰ —σημειῶν— ἡ S.D. θὰ μπορούσε νὰ μνημονεύσῃ καὶ τὶς ἑλληνικὲς ρίζες ποὺ ἀπὸ τὴν ἀπώτατη ἀρχαιότητα φθάνουν στὰ χρόνια τοῦ ψευδομαντη Ἀλεξάνδρου καὶ τὴν Πέλλα τῆς ἐποχῆς του.

Εἰκ. 3. Χάρτης μετὰ τὰ ὅρια τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας, μετὰ τὰ κέντρα λατρείας καὶ τὰ εἰρεῖνια πόλεων στὴ «Βόρειο Μακεδονία» καὶ μετὰ τὰ σπουδαιότερα ἀρχαῖα κέντρα (ἐκτὸς Βορείου Μακεδονίας)

Ὁ λόγος γιὰ τὶς ρωμαϊκὲς αἰγυπτιακὲς καὶ ἀνατολικὲς θεότητες εἶναι σύντομος, ἀνάλογα μετὰ τὴν περιορισμένη σπουδαιότητα τῆς λατρείας τους στὸ μακεδονικὸ χῶρο. Οἱ ρωμαϊκὲς θεότητες ἰδιαίτερα συνάντησαν, καθὼς παρατηρεῖ ἡ S.D., ἀντίδραση στὴ Μακεδονία καὶ αὐτὸ εἶναι εὐνόητο. Ἡ μαρτυρία γιὰ αὐτοκρατορολατρεία ἀπὸ τὴ λατινικὴ ἐπιγραφή ποὺ δημοσίευσεν μαζί με ἄλλες (AE 1950/51, 58 κ.ε., ἀριθ. 4) δὲν πρέπει νὰ ἀποδίδεται στὴ Θεσσαλονίκη, ὅπου βρέθηκε ἡ ἐπιγραφή, ἀλλὰ στοὺς Φιλίππους, ἀφοῦ ἐδείξα διὰ τὸν κεῖ ἦρθε ἡ ἐπιγραφή στὴ Θεσσαλονίκη. Ἐπομένως ὁ σχετικὸς λόγος (σ. 143) καὶ ἡ παραπομπή (σ. 219, σημ. 6) δὲν ἔχουν τὴ θέση τους. Ἡ παραπομπή πρέπει νὰ μεταφερθῇ στὴ σημ. 8. Ἰδιαίτερα ἐξετάζει ἡ S.D. τὶς ἀραιὲς μαρτυρίες γιὰ τὴ λατρεία τῶν Lares καὶ Dii Manes, γενικὰ μικρῆς σημασίας στὴ Μακεδονία.

Ἀντίθετα οἱ Αἰγυπτιακὲς θεότητες ὁ Σάραπις, ἡ Ἴσιδα, ὁ Ἄρποκράτης, μὲ ρίζες στὴν περιοχὴ ἀπὸ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους, ἔχουν σπουδαία θέση στὴ Μακεδονία κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους. Ὑπάρχουν ἤδη προηγουμένως μελέτες τῶν B. Perc (1968), Lj. Zotonić (1968) καὶ R. Witt (1970). Ἀλλὰ νεότερα εὗρηματα συμπληρώνουν τὴν εἰκόνα. Στὰ βόρεια τῆς Μακεδονίας καὶ τῶν Βαλκανίων οἱ αἰγυπτιακὲς θεότητες φθάνουν πάλι μέσω Θεσσαλονίκης, γενικότερα ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο (σ. 151). Στὸ ἐρώτημα τί εἶδους ἄνθρωποι ἦταν οἱ λατρευτὰι τῶν Αἰγυπτίων θεῶν στὴ «Βόρειο Μακεδονία» ἡ S.D. δὲν μπορεῖ νὰ δώσῃ ἀπάντηση, γιατί δὲν ὑπάρχουν μαρτυρίες. Γιὰ τὶς ἀνατολικὲς θεότητες (Jupiter Dolichenus, Κυβέλη, Μίθρας), γενικά μικρῆς σημασίας στὴ Μακεδονία, ὑποτίθεται ὅτι οἱ λατρευτὰι ἦταν «δοῦλοι, ἐμποροὶ ἢ στρατιωτικοὶ ἀπὸ τὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες, οἱ ὅποιοι, ὅπως οἱ Ἑβραῖοι στοὺς Στόβους, ζοῦσαν μιὰ θρησκευτικὴ ζωὴ ἀποτραβηγμένη ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες» (σ. 156).

Συγκεφαλαιώνοντας (σ. 157-168) ἡ S.D. παρατηρεῖ:

1) Ἡ θρησκευτικὴ βούληση Παιδίων βασιλέων καὶ Μακεδόνων περιφερειακῶν ἀξιωματοῦχων ἐκδηλώνεται στὴ νομισματοκοπία ἀπὸ τὸν 4ο-2ο αἰ. π.Χ. καὶ μὲ ἀναθήματα σὲ ἱερά ἐκτὸς Μακεδονίας, πού συνοδεύονται ἀπὸ ἐπιγραφές, ὅπως ἡ ἐξῆς (συμπληρωμένη) στοὺς Δελφούς: *Λαοπίαν Λέοντος, βασιλεὺς Παιδίων, Ἀδωλέοντα τὸν πάππον, κατὰ χρησμόν, Ἀπόλλωνι Πυθίῳ.*

2) Οἱ πόλεις καὶ οἱ κῶμες ἔχουν κι αὐτὲς τὴν αὐτόνομη νομισματοκοπία τους καὶ τοὺς ναοὺς τους.

3) Ὅσο γιὰ τὸ λαὸ ἡ ἰδιώτης μὲ δική τους πρωτοβουλία πού πότε-πότε ἐγκρίνεται ἀπὸ τὴ βουλὴ, χαρακτηρίζονται θρησκευτικά ἀπὸ τοὺς θεσμοὺς τοῦ κράτους ἢ τῆς πόλεως καὶ ἀπὸ τὴ σπιτικὴ λατρεία καὶ τὴ λατρεία τῶν νεκρῶν.

Ὅλες οἱ ἐπιγραφές εἶναι ἐλληνικὲς καὶ δύσκολα βρίσκει κανεὶς ἰδιωματισμοὺς πού δὲν ἀπαντοῦν στὴν ἄλλη Μακεδονία ἢ στὴν ἄλλη Ἑλλάδα γενικότερα. Ἡ S.D. θέτει τὸ ἐρώτημα: «Ἡ «Βόρεια Μακεδονία» εἶναι αὐθόπαρκτος ἢ ἐξαρτημένος χώρος ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς λατρείας;». Τὸ ἐρώτημα εἶναι δικαιολογημένο εἴτε ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἐλληνικὸς αὐτὸς χώρος συνορεύει μὲ Θράκες καὶ Ἰλλυριοὺς εἴτε ἀπὸ τὴν ἀπομόνωση τοῦ χώρου αὐτοῦ ἀνάμεσα στὰ βουνὰ πού τὸν περιβάλλουν. Τὸ συμπέρασμα τῆς S.D. εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι ὁ χώρος εἶναι ἀνοιχτὸς σὲ ἐπιδράσεις ἀπὸ τὸν «νοτιομακεδονικὸ» καὶ τὸ θρακικὸν χώρο. Ὅφειλονται στὸ ἀνώτερο πολιτιστικὸ ἐπίπεδο τοῦ Νότου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὁμῶς διαπιστώνεται μιὰ ἰδιωτεία τοῦ χώρου, πού ὀφείλεται στὴν ἀπομόνωσή του, καθὼς τὰ πολιτιστικὰ κέντρα εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὶς ἀκτές, «στὰ βόρεια ὄρια τοῦ κόσμου τοῦ Αἰγαίου» — ἡ S.D. παραθέτει τὴ διατύπωση αὕτη τοῦ I. Mikulčić. Ἀποκλείεται ἡ ἐνταξὴ τοῦ «βορειομακεδονικοῦ» χώρου στὶς βαλκανικὲς χώρες ἐνεκα «τῶν θρησκευτικῶν ἀνταλλαγῶν μὲ τοὺς ἐλληνόφωνους γείτονες» (sic!) καὶ γι' αὐτὸ «ὁ χώρος ἀνήκει στὸν ἐλληνικὸν χώρον ζωῆς...» (σ. 168).

Ἄς ἰδοῦμε τώρα τί πῆραν ἀπὸ τοὺς ἐλληνόφωνους γείτονες» ἤθην (καὶ κράτησαν, ὑπόδουλοι, μὲ τὰ δόντια κατὰ τοὺς αἰῶνες τῆς ρωμαιοκρατίας) στὴ «βορειοδυτικὴ» Μακεδονία πρῶτα. Κατὰ τὸν πῖνακα τῆς S.D. (σ. 170 κ.έ.) λατρεύονταν (πρβ. χάρτη, εἰκ. 3).

1. Στὸ σημερινὸ Βαῆ ἢ Ἄρτεμις Ἐφεσία καὶ οἱ Διόσκουροι, ὁ Ἡρακλῆς καὶ ὁ Ζεὺς.

2. Στὸ Banskο ἢ Ἄρτεμις.

3. Στὴ Bela Crkva (Bučin (Ἀλκομεναί) ἢ Ἄρτεμις, ὁ Ἑρμῆς, ὁ Ἀγοραῖος Ζεὺς καὶ ἡ Ἥρα.

4. Στὸ Μοναστήρι (Λυγκηστικὴ Ἡράκλεια) ἢ Ἀθηνᾶ, ἡ Δήμητρα, ὁ Διόνυσος, Πάν, ὁ Ἡρακλῆς, ὁ Ἑρμῆς, ἡ Ἑστία Βουλαία, ὁ Ποσειδῶν, ὁ Ζεὺς, ὁ Ἀσκληπιός, ὁ Τελεσφόρος, οἱ Διόσκουροι, ἡ Δικαιοσύνη, ἡ Νέμεσις, ἡ Τύχη, οἱ Νύμφες.

5. Στὸ Cerićovo/Novo Selo/Trojkrst (Στύβερρα) ἢ Ἄρτεμις, ὁ Ἡρακλῆς Κυναγίδας

ἢ ἀπλῶς Ἑρακλῆς, ὁ Ποσειδῶν, ὁ ποτάμιος θεὸς Ἐριγῶν καὶ οἱ Νύμφες, ὁ Ζεὺς, ὁ Ἀσκληπιὸς καὶ οἱ Διόσκουροι, ἡ Τύχη, ἡ Κυβέλη.

6. Στὸ Crnilište/Zrze ὁ Διόνυσος καὶ ὁ Ζεὺς Ἀγοραῖος.

7. Στὸ Demir Karija (Στεναί) οἱ Διόσκουροι.

8. Στὸ Drenovo (Εὐριστός) ὁ Ζεὺς Ὑψιστος, ὁ Μίθρας.

9. Στὸ Dolište/Korke/Prilepec/Štavica/Volkovo (Πελαγονία) ἡ Ἀφροδίτη καὶ ὁ Πρίαπος, ἡ Ἀρτεμις Κυναγωγὸς καὶ Ἑφεσία (εἰκ. 4), ἡ Ἀθηνᾶ καὶ οἱ Διόσκουροι, ὁ Ἑρακλῆς, ὁ Ἑρμῆς.

[Ἐρ] τέμιδι Κυν[αγω]-
γῷ (Κυνηγῷ) καὶ τῇ πόλει Ζ[ωτλος]
Διοσκουρίδου κ[αὶ] Κασ]-
σάνδρα Κασσάνδ[ρου]
5 κατὰ κέλευσιν Ἀ[λε]-
ξάνδρας τῆς ἐαυ[τῶν]
θυγατρὸς ἧτις κατὰ
ἐπιταγὴν Ἑφεσίας
καὶ πατρωνίσσης Ἐρ-
10 τέμιδος διήγαγεν
παρθενεῖαν ἔτεσιν
κς' καὶ μετὰ ἀνδρὸς
μῆνας η', ἡμέρας
κβ' καὶ ἐβίωσεν
15 ἐν Πέλλῃ

*Εἰκ. 4. Ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν Πελαγονία (διορθωμένο κείμενο)
ποῦ μνημονεύει Ἀλεξάνδρα, ἡ ὁποία «ἐβίωσεν ἐν Πέλλῃ»*

10. Στὸ Gradsko/Dolno Čičevo/Rosoman (Στόβοι) ἡ Ἀφροδίτη, ὁ Ἀπόλλων, ἡ Ἀρτεμις (Ἑφεσία, Λοχία), ὁ Διόνυσος, ὁ Ἑρακλῆς, ὁ Ἑρμῆς, ὁ Ζεὺς, ὁ Ἀσκληπιὸς, ἡ Ὑγίεια, ὁ Τελεσφόρος, οἱ Διόσκουροι, ὁ Πλούτων, ἡ Νέμεσις ἡ Ultrix Augusta, ἡ Νίκη, ἡ Τύχη, ἡ Fortuna, οἱ Νύμφες, οἱ Lares, ὁ Σάραπις, ὁ Dolechenus, ἡ Κυβέλη.

11. Στὸ Grmadiste (Νίκαια) ἡ Ἴσις, ἡ Τύχη, ὁ Σάραπις.

12. Στὸ Kavadarci/Begnište/Resava/Vatasa ὁ Ἀπόλλων, ὁ Διόνυσος, ὁ Ἑρακλῆς Μέγιστος, ὁ Ἑρμῆς καὶ ἡ Νίκη.

13. Στὴν Kruševica ἡ Ἀρτεμις, ὁ Ἑρακλῆς, ὁ Ἑρμῆς.

14. Στὸ Marko Varoš/Markovi Kuli (Κεραμειαί) ὁ Ἑρακλῆς, ὁ Ἑρμῆς, ὁ Ζεὺς Ὀλύμπιος, οἱ ὄφεις, ἡ Ἴσις-Τύχη, ὁ Μίθρας.

15. Στὸ Mojno/Puturuz ἡ Ἀρτεμις, ὁ Ἑρακλῆς Κυναγίδας, ὁ Ἑρμῆς.

16. Στὸ Orehovec/Pletvar ὁ Ζεὺς Ἀγοραῖος, ὁ Ἀσκληπιὸς καὶ ἡ Ὑγίεια, οἱ Μοῖρες οἱ ὄφεις.

17. Στὸ Podmol (?) ἡ Ἀφροδίτη.

18. Στὸ Sudoval ἡ Ἀρτεμις, ὁ Διόνυσος, ἡ Δήμητρα (:), ἡ Πασικράτα.

19. Στὸ Treskavec (Κολόβαισα) ὁ Ἀπόλλων Ἑτευδανισκος ἢ Ὀτευδανος ἢ Ὀτευδανικός, ἡ Ἑφεσία Ἀρτεμις, ἡ ἀπλῶς Ἀρτεμις.

20. Στὰ Βελεσά (Βυλάζωρα) ὁ Ἑρακλῆς καὶ ὁ Μίθρας.

21. Στὸ Vladilovci (Νεάπολις) ἡ Ἑρα.

Ἐξ ἄλλου στὴ «βορειοανατολική» Μακεδονία (στὴ σημερινὴ Βουλγαρία) λατρεύονταν:

1. Στο Gorna Gradešnica/Hiljadnica/Ilidenci ὁ Ἀπόλλων, ἡ Ἄρτεμις Σώτειρα ἢ Ἐπήκοος ἢ Ἀφωσικάκη (:), ὁ Διόνυσος Ληναῖος, ὁ Πάν.
2. Στο Koračevo ὁ Μέγας Θεὸς Πυρμηρυλας (:).
3. Στο Laskarevo ἡ Ἄρτεμις.
4. Στο Levunovo (Μελένικο) ἡ Ἄρτεμις καὶ ὁ Διόνυσος Ἀσδούλης.
5. Στο Muletarovo ἡ Ἀφροδίτη Οὐρανία καὶ ἡ Ἄρτεμις.
6. Στὴν Piperica ἡ Ἄρτεμις καὶ ὁ Ἡρακλῆς.
7. Στο Sandanski ἡ Ἄρτεμις, ἡ Ἀθηνᾶ, ὁ Ἡρακλῆς, ὁ Ζεὺς μετὰ τὴν Ἡρα καὶ τὸν Ἄετ, ἡ Νίκη ὡς Οὐρανία καὶ Ὑπόπτερος, ἡ Τύχη.
8. Στὴ Slivnica ἡ Ἄρτεμις.

Μεταξὺ τοῦ πίνακος μετὰ κέντρα λατρείας καὶ ἄλλου πίνακος (σ. 227-268) ὁ ὁποῖος ἐπίσης συνοψίζει τὸν Κατάλογο (σ. 269-420) μετὰ 285 μνημεῖα-μαρτυρίες, παρεμβάλλονται οἱ σημειώσεις στὸ κείμενο (σ. 179-226). Εἶναι σχεδὸν μόνον παραπομπές σὲ βιβλιογραφία. Δὲν μπορὸν νὰ πῶ πόσο ἐξαντλητικὴ εἶναι ἡ βιβλιογραφία γενικά, ὅπως ὁποῖοτε δίνει πέρα πολλὰ στὸν Ἕλληνα ἐρευνητὴ, ἀλλὰ πολὺ λίγα δίνονται ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία. Ἀντὶ παραπομπῆς σὲ ἐλληνικά δημοσιεύματα ὁ ἀναγνώστης παραπέμπεται κατὰ κανόνα σὲ *Chronique des Fouilles, Bulletin Épigraphique, SEG*. κ.τ.τ. Ἔτσι π.χ. γιὰ τὸν Τάφο τῶν Λευκαδίων (σ. 203, σημ. 18) γίνεται παραπομπὴ στὸ Χρονικὸ τοῦ BCH, ὅπως καὶ γιὰ τὴν Πέλλα. Εἰδικὲς μονογραφίες ἀγνοοῦνται (Φ. Πέτσας γιὰ τὰ Λευκάδια καὶ Δ. Παπακωνσταντίνου-Φιαμαντοῦρου γιὰ τὴν Πέλλα, καὶ οἱ δύο μετὰ εἰδικὲς ἀναφορὰς στὴ λατρεία). Καί, γιὰ νὰ ἀρκεσθῶ σ' ἓνα ἀκόμα παράδειγμα, στὴ σελίδα 97, ὅπου ὁ λόγος γιὰ τὴν Ἑστία, διαβάζουμε (καὶ μεταφράζω): «Γιὰ τὴ νότια Μακεδονία ὑπάρχει μία ἀπὸ μακροῦ δημοσιευμένη μαρτυρία ἀπὸ τὴ Βάλλα, νοτίως τῆς Βεροίας, ὅπου ὁ L. Heuzey βρῆκε τὰ λείψανα ἐνὸς Ἱεροῦ τῆς Ἑστίας στὸ κυκλικὸ κτήριο τοῦ Πρυτανείου», μετὰ παραπομπὴ στὸν L. Heuzey (1860 καὶ 1876) καὶ στὸν Baegle (1913). Ποῦ νὰ φαντασθῇ ὁ ἀνυπόκοπος ἀναγνώστης, ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ ἀνάκτορο τῆς Βεργίνας! Στὸ σημεῖο αὐτὸ ξαναθυμοῦμαι τὸ παράπονο (δικαιολογημένο ἴσως) τῆς S.D. ὅτι δὲν βρῆκε βοήθεια ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία τῶν Ἀθηνῶν, καθὼς καὶ ἀπὸ τοὺς Ἐφόρους Ἀρχαιοτήτων καὶ τοὺς ἀνασκαφεῖς στὴν Ἑλληνικὴ Μακεδονία. Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν δικαιολογεῖ καὶ τὴν ἀγνοία τῶν Ἑλληνικῶν τόπων καὶ τῆς Ἑλληνικῆς βιβλιογραφίας. Καὶ τὰ κείμενα στὴν ἐλληνικὴ δὲν παραθέτονται πάντοτε ἀλόγιστα, π.χ. σ. 291, ἀριθ. 40, στίχ. 9 (ἐδῶ εἰκ. 1) καὶ σ. 290, ἀριθ. ἐπιγρ. 39, ὅπου, ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ ἤτις ἐγράφη ἤτις καὶ ἀντὶ μῆρας ἐγράφη *μηνάς*, καὶ αὐτὰ, κατ' ἀντιγραφὴν φαίνεται, ἀπὸ ἄλλη ἐκδοστὴ τῆς ἐπιγραφῆς, μετεφέρθησαν ἀβασάνιστα καὶ στὸ βιβλίον τῆς Δ. Παπακωνσταντίνου-Φιαμαντοῦρου (ἐ. ἀ., σ. 147, ἐδῶ στὴν εἰκ. 4 διορθωμένο κείμενο).

Ἀφοῦ λοιπὸν ἄλλη μιὰ φορὰ ἐπαινέσω, ὅπως ἀξίζει, τὴν πολὺ χρήσιμη μελέτη τῆς Siegrid Düll γιὰ τὴ λατρεία τῶν θεῶν στὴ «Βόρειο Μακεδονία» κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, θὰ διατυπώσω τὴν εὐχὴ, μετὰ τὴν πείρα ποὺ ἀπέκτησε ἥδη, νὰ συμπληρώσῃ τὴ μελέτη τῆς ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν καλὴ ἀρχή, δηλαδὴ ἀπὸ τὶς ἐλληνικὲς ρίζες καὶ ἀπὸ τὸν κορμὸ τῆς Μακεδονίας. Νομίζω ὅτι ἔτσι θὰ ἰδῇ τὸ θέμα τῆς μετὰ καλὺτερο φῶς¹.

Φ. Μ. ΠΕΤΣΑΣ

1. Ἐνῶ ὁ τόμος αὐτὸς τῶν «Μακεδονικῶν» εἶναι στὸ τυπογραφεῖο, βλέπω τώρα τὴ βιβλιοκρισίαν τῆς Φανούλας Παπάζογλου στὸ περιοδικὸ «Ziva Antika», XXIX, 2(1979) 309-315. Μαζί μετὰ τὴ δίκαιη κρίση τῆς ἡ Φ.Π. δίνει καὶ παρατηρήσεις τῆς σὲ λεπτομέρειες τοῦ ἐπιγραφικοῦ καὶ ἄλλου ὕλικου ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ «βόρειαν» Μακεδονία.